

Magdalena Stalmach, Izabela Tabak, Katarzyna Radiukiewicz

WYBRANE CZYNNIKI SPOŁECZNO-EKONOMICZNE ŚRODOWISKA RODZINNEGO JAKO PREDYKTORY PRZEMOCY RÓWIEŚNICZEJ WŚRÓD MŁODZIEŻY SZKOLNEJ W POLSCE

SELECTED FAMILY SOCIO-ECONOMIC FACTORS AS PREDICTORS OF PEER VIOLENCE AMONG SCHOOL CHILDREN IN POLAND

Zakład Zdrowia Dzieci i Młodzieży
Instytut Matki i Dziecka w Warszawie

Streszczenie

Cel pracy: Analiza zjawiska przemocy rówieśniczej występującej wśród dziewcząt i chłopców w wieku 13-17 lat, w kontekście cech społeczno-ekonomicznych rodziny: struktury rodziny, statusu zawodowego rodziców i subiektywnej oceny zamożności rodziny.

Materiał i metody: Wykorzystano wstępne dane z najnowszych badań ankietowych HBSC przeprowadzonych w 12 województwach w Polsce w 2013 r. Analizy dotyczyły 2300 uczniów w wieku 13-17 lat (45% chłopców) i uwzględniały następujące formy przemocy: bycie sprawcą i ofiarą dręczenia, uczestnictwo w bójkach oraz cyberprzemoc. Zastosowano test χ^2 oraz wielowymiarowe modele regresji logistycznej.

Wyniki: Chłopcy istotnie częściej niż dziewczęta byli ofiarami (28% vs. 22%) oraz sprawcami przemocy w szkole (39% vs. 25%). Młodzież z rodzin niepełnych istotnie częściej niż uczniowie z rodzin pełnych, brała udział w bójkach oraz była sprawcą przemocy. Bycie sprawcą i ofiarą przemocy dotyczyło też istotnie częściej młodzieży pochodzącej z rodzin biednych oraz chłopców, których ojciec nie posiadał pracy zawodowej. Określono następujące czynniki ryzyka: w grupie chłopców – wychowywanie się w rodzinie biednej (ofiary dręczenia) i niepełnej (ofiary cyberprzemocy), brak pracy zawodowej ojca (sprawcy dręczenia) i wiek 13-14 lat (ofiary i sprawcy dręczenia, uczestnictwo w bójkach), a wśród dziewcząt – niski status ekonomiczny rodziny (cyberprzemoc), brak pracy zawodowej matki i wiek 13-14 lat (ofiary przemocy).

Wnioski: Analizowane czynniki społeczno-ekonomiczne rodziny, płeć i wiek istotnie determinują rodzaj i częstość występowania przemocy międzyrówieśniczej. Niski status ekonomiczny rodziny i wychowywanie się w rodzinie niepełnej zwiększają ryzyko doświadczania przemocy. Dla zapobiegania przemocy rówieśniczej istotne znaczenie ma wychowawcza rola ojca i jego zaangażowanie w utrzymanie rodziny.

Słowa kluczowe: przemoc rówieśnicza, cyberprzemoc, struktura rodziny, status zawodowy, subiektywna ocena zamożności

Abstract

Aim: Analyses concerning peer violence among girls and boys aged 13-17 years, in the context of socio-economic characteristics of the family: family structure, parental employment status and perceived family wealth.

Material and methods: Preliminary data from the recent HBSC studies conducted in 12 voivodeships in Poland in 2013 was used. The analyzes concerned 2300 students aged 13-17 years (45% boys) and focused on the following types of violence: being a perpetrator and a victim of bullying, participation in fights and cyberbullying. Chi-square test analysis and multivariate logistic regression models were used.

Results: Significantly more boys than girls experienced bullying (28% vs. 22%) and was perpetrators of violence in the school (39% vs. 25%). The youth from single-parent families significantly more often than students from two-parent families, participated in fights and was the perpetrators of violence in the school. Being a perpetrator and a victim of violence concerned mostly students from poor families and boys, whose father was unemployed. The following risk factors was identified- among boys: low economic status of the family (victims of bullying) and single-parent family (victims of cyberbullying), father's unemployment (the perpetrator of bullying) and age 13-14 years (victims and perpetrators of bullying, participation in fights) and among girls: low economic status of the family (cyberbullying), mother's unemployment and age 13-14 years (victims of violence).

Conclusions: The family socio-economic factors, gender and age determine the type and the prevalence of peer violence. Low economic status of the family and single-parent family increases the risk of experiencing violence. For the prevention of bullying the educational role of the father and his commitment to family budget are important.

Key words: peer violence, cyberbullying, family structure, employment status, perceived family wealth

DEV. PERIOD MED., 2014, XVIII, 4, 495-505

WSTĘP

W ostatnich latach obserwuje się ekspansję przemocy występującej w różnych środowiskach, w tym również w kontaktach międzyrówieśniczych młodzieży, zarówno w szkole, jak i poza nią. Przemocą określa się wszystkie nieprzypadkowe czyny, łamiące społeczne zasady relacji międzyludzkich, które powodują fizyczne i psychiczne szkody oraz naruszają osobistą wolność (1). Powszechną formą przemocy rówieśniczej w środowisku szkolnym jest dręczenie (ang. *bullying*). Dręczeniem nazywane są świadomie wykonywane i powtarzane negatywne działania, których celem jest zrobienie przykrości lub krzywdy. Ważnym elementem charakteryzującym akt dręczenia jest nierównowaga sił (fizyczna lub psychiczna) między ofiarą i sprawcą (2). Jak wskazały wyniki badań HBSC (*Health Behaviour in School-aged Children*), dręczenie w szkole przybiera najczęściej formę przezywania oraz robienia przykrych żartów, nieco rzadziej jest to oczerzanie i mówienie fałszywych rzeczy na temat innych osób oraz pozostawianie na uboczu (3).

Młodzi ludzie spędzają obecnie dużo czasu przed komputerem i często kontaktują się z rówieśnikami za pośrednictwem sieci internetowej. Jak wskazują badania, większość młodzieży w Polsce (98%) loguje się w internecie przynajmniej raz w tygodniu, a ponad 3/4 korzysta z internetu codziennie (4, 5). Wraz z rozwojem komunikacji elektronicznej pojawiła się też nowa forma przemocy, tzw. „cyberprzemoc” (ang. *cyberbullying*). Jest to przemoc z użyciem technologii informacyjnych i komunikacyjnych, głównie internetu i telefonów komórkowych, mogąca przyjmować bardzo różne formy: nękanie, straszenie, prześladowanie, śledzenie, publikowanie lub rozsyłanie ośmieszających, kompromitujących informacji, zdjęć, filmów, poniżanie, upublicznianie tajemnic, podszywanie się pod kogoś wbrew jego woli czy też wykluczenie (6).

Przyczyn występowania zachowań agresywnych wśród młodzieży można szukać zarówno we wpływie grupy rówieśniczej i mediów, ale również w uwarunkowaniach

rodziny. W tym kontekście wymienia się niewłaściwy styl wychowania, polegający m.in. na niezaspokojeniu podstawowych potrzeb psychicznych dziecka, stosowaniu surowych kar, a także napiętą bądź hałaśliwą atmosferę panującą w domu, zachowania agresywne rodziców, czy przyzwolenie na stosowanie przemocy. Obok tych czynników istotną rolę odgrywa również trudna sytuacja ekonomiczna oraz niestała struktura rodziny (7). Dzieci wychowujące się w rodzinach niepełnych oraz biednych, ze względu na występujące problemy rodzinne, mają gorsze szanse prawidłowego rozwoju. Zła sytuacja materialna powoduje nierzadko zepchnięcie rodziny na margines społeczny, co stwarza nierówne szanse życiowe dla młodych ludzi. We współczesnym społeczeństwie, w którym niełatwo jest zapewnić stabilność materialną rodziny, rodzice na ogół dużo czasu poświęcają na pracę zawodową i utrzymanie rodziny, kosztem kontaktów z dziećmi. Frustracja spowodowana zaniedbaniem bądź odtrąceniem emocjonalnym oraz brakiem możliwości rozwijania zainteresowań mogą prowadzić do zachowań agresywnych u dzieci i młodzieży.

Problematyka przemocy w szkole stanowi jeden z tematów w ramach międzynarodowych badań nad zachowaniami zdrowotnymi młodzieży szkolnej HBSC od 1990 r. Cel pracy stanowią pogłębione analizy dotyczące przemocy rówieśniczej, w tym stosunkowo nowej formy, jaką jest cyberprzemoc, występującej wśród dziewcząt i chłopców w wieku 13-17 lat, w kontekście wybranych cech społeczno-ekonomicznych rodziny: struktury rodziny, statusu zawodowego rodziców i subiektywnej oceny zamożności rodziny.

MATERIAŁ I METODY

Badane osoby i procedura badania

W pracy wykorzystano wstępne dane z najnowszych badań ankietowych HBSC przeprowadzonych w 12 województwach w Polsce w 2013 r.

Anonimowe badanie ankietowe przeprowadzono metodą audytoryjną na terenie szkół, z zachowaniem jednakowej procedury, zgodnej z międzynarodowym protokołem HBSC. Badania zostały poprzedzone uzyskaniem zgody komisji bioetycznej oraz zgody dyrektorów szkół i rodziców badanej młodzieży.

Analizy dotyczyły grupy 2300 uczniów w wieku 13-17 lat, w tym 1041 chłopców i 1259 dziewczynek. 39,5% badanej młodzieży mieszkała w dużych miastach, 29,1% w małych, a 31,4% stanowili mieszkańcy wsi.

Zastosowane zmienne

Przeprowadzone analizy uwzględniały następujące formy przemocy: przemoc międzyrówieśniczą w szkole (bycie sprawcą i ofiarą przemocy), uczestnictwo w bójkach oraz przemoc elektroniczną. W kontekście przemocy rówieśniczej w środowisku szkolnym zastosowano dwie zmienne: pytanie dotyczące bycia sprawcą dręczenia w szkole: „*Jak często Ty uczestniczyłeś w dręczeniu innego ucznia lub uczniów w szkole w ostatnich dwóch miesiącach?*” oraz pytanie odnoszące się do bycia ofiarą dręczenia: „*Jak często Ty sam byłeś dręczony w szkole w ostatnich dwóch miesiącach?*”. Na potrzeby naszych analiz odpowiedzi skategoryzowano w następujący sposób: *nie dręczyłem/nie byłem dręczony; zdarzyło się to 1-2 razy oraz zdarzyło się co najmniej 2 lub 3 razy w miesiącu*. W celu prawidłowego zrozumienia przez młodzież terminu „dręczenie”, w kwestionariuszu podana została jego następująca definicja: *Dręczenie polega na tym, że inny uczeń lub grupa uczniów mówi lub czyni innej osobie bardzo przykre, dokuczliwe rzeczy, gdy to powtarza się często i trudno się przed tym obronić*. Pytania dotyczące dręczenia stosowane są w badaniach HBSC od 1990 roku (8).

Pytanie o uczestnictwo w bójkach brzmiało: „*Ile razy w ostatnich 12 miesiącach uczestniczyłeś w bójkach?*”, z kategoriami odpowiedzi: *nie uczestniczyłem w bójkach w ostatnich 12 miesiącach, 1 raz, 2 razy, 3 razy, 4 lub więcej razy* (trzy ostatnie kategorie odpowiedzi analizowano łącznie jako *co najmniej 2 razy*). Pytanie to występuje w polskiej wersji kwestionariusza badań HBSC od 2002 r.

Częstość doświadczania przemocy elektronicznej badana była za pomocą dwóch pytań: „*Jak często byłeś dręczony w następujący sposób: Ktoś próbował mnie ośmieszyć tworząc stronę internetową na mój temat, wysyłając wiadomości na czacie (gadu-gadu), robiąc wpisy (np. Facebook) lub wysyłając e-mail lub SMS*” oraz „*Jak często byłeś dręczony w następujący sposób: Ktoś bez mojej zgody wziął ośmieszające bądź kompromitujące mnie zdjęcia i umieścił je w sieci*”. Powyższe pytania zostały zastosowane w badaniach HBSC 2013/14 po raz pierwszy. Miały one następujące kategorie odpowiedzi: *nie byłem dręczony w ten sposób, zdarzyło się 1 lub 2 razy, 2-3 razy w miesiącu, około 1 raz w tygodniu, kilka razy w tygodniu*. Na potrzeby niniejszych analiz odpowiedzi na dwa powyższe pytania analizowano łącznie. Utworzono jedną zmienną sumaryczną nazwaną „*ofiara przemocy elektronicznej*”, z trzema kategoriami odpowiedzi: *nie doświadczył przemocy elektronicznej* (gdy w obu pytaniach zaznaczono odpowiedź „*nie byłem dręczony w ten sposób*”), *jedna forma przemocy elektronicznej* (gdy

w odpowiedzi na jedno z pytań zaznaczono odpowiedź inną niż „*nie byłem dręczony w ten sposób*”), *dwie formy przemocy elektronicznej* (gdy w odpowiedzi na oba pytania zaznaczono odpowiedzi inne niż „*nie byłem dręczony w ten sposób*”).

Analizowano związek między wymienionymi formami przemocy rówieśniczej a następującymi społeczno-ekonomicznymi cechami rodziny:

- **Struktura rodziny.** Badani mieli zaznaczyć, kto jeszcze mieszka z nimi w domu, w którym mieszkają na stałe lub spędzają większość czasu. W pytaniu wymieniono m.in. matkę, ojca, macochę (lub partnerkę ojca), ojczyma (lub partnera matki); uwzględniono także możliwość mieszkania w domu dziecka lub w rodzinie zastępczej. Pytanie dotyczące struktury rodziny stosowane jest w badaniach HBSC od 2001/02 roku (9). Na potrzeby opracowania utworzono zmienną mówiącą o mieszkaniu (lub nie) z obojgiem rodziców. W naszych analizach rodzinę, w której mieszkają oboje rodzice określono jako „*pełną*”, zaś pozostałe rodziny jako „*niepełne*”.
- **Posiadanie pracy zawodowej przez rodziców.** Pytanie brzmiało: „*Czy Twój Tata/Twoja Mama ma pracę?*”, z kategoriami odpowiedzi: *tak, nie, nie wiem, nie mam lub nie widuję taty/mamy*. Pytanie to stosowane jest w badaniach HBSC w niezmienionej postaci od 2002 r. (10). W naszych analizach zastosowano dwie kategorie statusu zawodowego rodziców: *pracuje/nie pracuje*; pozostałe kategorie odpowiedzi wykluczono z analiz.
- **Subiektywna ocena zamożności rodziny, przy użyciu wskaźnika PFW (Perceived Family Wealth).** Ankieta dla młodzieży zawierała pytanie: „*Jak sądzisz, czy Twoja rodzina jest bogata, tzn. dobrze jej się powodzi?*”, z kategoriami odpowiedzi: *bardzo bogata, raczej bogata, przeciętna, raczej biedna, bardzo biedna*. Po połączeniu dwóch skrajnych kategorii odpowiedzi, analizowano kategorie: *biedna, przeciętna, bogata*. Pytanie to, będące jednym z mierników statusu społeczno-ekonomicznego, zostało zastosowane po raz pierwszy w badaniach HBSC w 1993/1994.

Analiza statystyczna

Do zbadania związku między analizowanymi formami przemocy rówieśniczej a wybranymi zmiennymi dotyczącymi funkcjonowania rodziny zastosowano tabele krzyżowe (test chi-kwadrat). Do zbadania ryzyka występowania przemocy rówieśniczej w kontekście wybranych czynników rodzinnych oszacowano, oddzielnie dla chłopców i dziewcząt, wielowymiarowe modele regresji logistycznej, w których zastosowano metodę selekcji postępującej. Do analiz statystycznych użyto programu SPSS v. 17.

WYNIKI

Częstość występowania przemocy rówieśniczej

Analizy jednowymiarowe wykazały istotne różnice w częstości występowania przemocy rówieśniczej wśród dziewcząt i chłopców oraz między dwoma grupami wieku (13-14 i 15-17 lat). Chłopcy istotnie częściej niż dziewczęta byli dręczeni w szkole (28% vs. 22%) (tab. I), a przemoc

wobec nich częściej miała charakter regularny. Również większa grupa chłopców niż dziewcząt była sprawcami przemocy. Do dręczenia innego ucznia w szkole przystąpiło 39% chłopców i ¼ dziewcząt. Z naszych danych wynika, że zarówno sprawcą, jak i ofiarą przemocy w szkole było 12% uczniów, w tym 16% chłopców i 8% dziewcząt. W ostatnich 12 miesiącach poprzedzających badanie w bójkę uczestniczyło 17% dziewcząt oraz prawie połowa chłopców, z czego większość co najmniej 2 razy. Przemocy elektronicznej doświadczyło ponad 20% dziewcząt i 18% chłopców. Ponad połowa z tych uczniów padła ofiarą jednej z form dręczenia elektronicznego, w postaci ośmieszania np. poprzez strony internetowe, wpisy, e-maile lub przy użyciu kompromitujących zdjęć.

Biorąc pod uwagę wiek, wśród młodszych uczniów (13-14 lat) zaobserwowano większą grupę sprawców przemocy w szkole oraz istotnie większy odsetek ofiar i uczestników bójek, zaś mniejszy odsetek ofiar przemocy elektronicznej (tab. II).

Przemoc rówieśnicza w kontekście czynników rodzinnych

Drugi etap analiz jednowymiarowych dotyczył zależności między przemocą rówieśniczą a wybranymi cechami społeczno-ekonomicznymi rodziny: strukturą rodziny, statusem zawodowym rodziców i subiektywną oceną zamożności rodziny. Wyniki zaprezentowane zostały w tabeli III.

Tabela I. Przemoc rówieśnicza w zależności od płci (%).

Table I. Peer violence by gender (%).

Częstość kontaktów z przemocą <i>The frequency of contacts with violence</i>	Ogółem <i>Total</i>	Chłopcy <i>Boys</i>	Dziewczeta <i>Girls</i>
Ofiary przemocy w szkole/Victims of violence in the school			
Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	75,3	72,2	77,8
1-2 razy <i>1-2 times</i>	15,6	16,1	15,1
Co najmniej 2-3 razy w miesiącu <i>At least 2-3 times a month</i>	9,1	11,7	7,1
P	=0,001		
Sprawcy przemocy w szkole/Perpetrators of violence in the school			
Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	68,8	61,0	75,3
1-2 razy <i>1-2 times</i>	20,1	24,4	16,6
Co najmniej 2-3 razy w miesiącu <i>At least 2-3 times a month</i>	11,1	14,6	8,1
P	<0,001		
Uczestnicy bójek/Participants of fights			
Nie uczestniczyłem <i>I didn't participate</i>	68,8	51,6	83,0
1 raz <i>1 time</i>	12,6	18,0	8,1
Co najmniej 2 razy <i>At least 2 times</i>	18,6	30,4	8,9
p	<0,001		
Ofiary przemocy elektronicznej/Victims of cyberbullying			
Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	80,2	81,5	79,1
1 forma (zdjęcia lub wpisy) <i>1 form (photos or entries)</i>	12,8	11,1	14,2
2 formy (zdjęcia i wpisy) <i>2 forms (photo and entries)</i>	7,0	7,4	6,7
P	0,072		

Tabela II. Przemoc rówieśnicza w zależności od wieku (%).

Table II. Peer violence by age (%).

Częstość kontaktów z przemocą <i>The frequency of contacts with violence</i>	13-14 lat <i>13-14 years</i>	15-17 lat <i>15-17 years</i>
Ofiary przemocy w szkole/Victims of violence in the school		
Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	71,1	79,5
1-2 razy <i>1-2 times</i>	17,5	13,7
Co najmniej 2-3 razy w miesiącu <i>At least 2-3 times a month</i>	11,4	6,8
p	<0,001	
Sprawcy przemocy w szkole/Perpetrators of violence in the school		
Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	66,5	71,1
1-2 razy <i>1-2 times</i>	22,7	18,7
Co najmniej 2-3 razy w miesiącu <i>At least 2-3 times a month</i>	11,8	10,2
p	0,064	
Uczestnicy bójek/Participants of fights		
Nie uczestniczyłem <i>I didn't participate</i>	64,4	73,2
1 raz <i>1 time</i>	14,5	10,7
Co najmniej 2 razy <i>At least 2 times</i>	21,1	16,1
p	<0,001	
Ofiary przemocy elektronicznej/Victims of cyberbullying		
Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	81,0	79,2
1 forma (zdjęcia lub wpisy) <i>1 form (photos or entries)</i>	11,5	14,2
2 formy (zdjęcia i wpisy) <i>2 forms (photos and entries)</i>	7,5	6,6
P	0,154	

Częstość uczestnictwa w bójkach oraz dręczenia innych uczniów była zróżnicowana zależnie od struktury rodziny badanych uczniów. Młodzież z rodzin niepełnych istotnie częściej niż ich rówieśnicy z rodzin pełnych, brała udział w bójkach oraz była sprawcą przemocy. Blisko 12% dziewcząt z rodzin niepełnych w porównaniu z 7,5% dziewcząt z rodzin pełnych, było uczestnikami bójek co najmniej 2 razy w ciągu ostatnich 12 miesięcy. W rodzinach niepełnych sprawcami przemocy 2-3 razy w miesiącu lub częściej, było 21% chłopców i 10% dziewcząt.

W grupie chłopców stwierdzono również związek między częstością uczestniczenia w bójkach i dręczenia innych uczniów a statusem zawodowym ojca. Zachowania te częściej dotyczyły uczniów, których ojciec nie posia-

dał pracy zawodowej, niż tych, których ojciec pracował zawodowo. Wśród chłopców, u których stwierdzono brak pracy zawodowej ojca, prawie połowa brała udział w bójce 2 razy lub częściej, a co czwarty był sprawcą przemocy co najmniej 2-3 razy w miesiącu.

Częstość bycia sprawcą przemocy związana była także z subiektywną oceną zamożności rodziny. Powtarzające się dręczenie innych uczniów (co najmniej 2-3 razy miesiącu), dotyczyło istotnie częściej chłopców pochodzących z rodzin biednych.

Z subiektywną oceną zamożności rodziny związana była również częstość bycia ofiarą przemocy, przy czym dręczenia doświadczali najczęściej uczniowie z rodzin o najniższym poziomie zamożności. Co 6-ta nastolatka i co 4-ty chłopiec pochodzący z biednej rodziny padł

Tabela III. Przemoc rówieśnicza wg płci i czynników społeczno-ekonomicznych rodziny (%).

Table III. Peer violence in relation to gender and family socio-economic factors (%).

Czynniki społeczno-ekonomiczne rodziny <i>Family socio-economic factors</i>	Dziewczęta/ <i>Girls</i>			Chłopcy/ <i>Boys</i>				
	Nie zdarzyło się <i>Never</i>	1 raz <i>1 time</i>	Co najmniej 2 razy <i>At least 2 times</i>	p	Nie zdarzyło się <i>Never</i>	1 raz <i>1 time</i>	Co najmniej 2 razy <i>At least 2 times</i>	p
Uczestnicy bójek/<i>Participants of fights</i>								
Struktura rodziny/<i>Family structure</i>								
Rodzina pełna <i>Two-parent family</i>	84,7	7,8	7,5	0,048	52,8	18,9	28,3	0,066
Rodzina niepełna <i>Single family</i>	79,0	9,1	11,9		50,2	14,2	35,6	
Status zawodowy ojca/<i>Father's employment status</i>								
Pracuje <i>Employed</i>	84,0	8,1	7,9	0,264	53,3	18,4	28,3	0,014
Nie pracuje <i>Unemployed</i>	80,9	5,9	13,2		37,3	16,9	45,8	
	Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	1-2 razy <i>1-2 times</i>	Co najmn. 2-3 razy w miesiącu <i>At least 2-3 times a month</i>	p	Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	1-2 razy <i>1-2 times</i>	Co najmn. 2-3 razy w miesiącu <i>At least 2-3 times a month</i>	p
Sprawcy przemocy/<i>Perpetrators of violence</i>								
Struktura rodziny/<i>Family structure</i>								
Rodzina pełna <i>Two-parent family</i>	77,1	15,8	7,1	0,045	62,5	24,9	12,6	0,007
Rodzina niepełna <i>Single family</i>	70,1	19,8	10,1		54,9	24,3	20,8	
Status zawodowy ojca/<i>Father's employment status</i>								
Pracuje <i>Employed</i>	76,5	16,3	7,2	0,426	63,0	24,6	12,4	0,001
Nie pracuje <i>Unemployed</i>	77,9	11,8	10,3		42,4	30,5	27,1	
Zamożność rodziny w opinii dzieci/<i>Perceived family wealth</i>								
Biedna <i>Poor</i>	67,1	18,4	14,5	0,241	58,2	16,4	25,4	0,011
Przeciętna <i>Average</i>	76,2	16,5	7,3		61,9	26,5	11,6	
Bogata <i>Rich</i>	75,4	16,5	8,1		60,1	22,7	17,2	
Ofiary przemocy/<i>Victims of violence</i>								
Status zawodowy matki/<i>Mother's employment status</i>								
Pracuje <i>Employed</i>	79,6	14,2	6,2	0,009	73,0	16,4	10,6	0,473
Nie pracuje <i>Unemployed</i>	70,6	19,7	9,7		69,5	16,7	13,8	
Zamożność rodziny w opinii dzieci/<i>Perceived family wealth</i>								
Biedna <i>Poor</i>	66,7	17,3	16,0	0,005	55,4	19,6	25,0	0,035
Przeciętna <i>Average</i>	77,2	16,2	6,6		72,1	16,8	11,1	
Bogata <i>Rich</i>	82,4	12,2	5,4		74,5	15,0	10,5	

Tabela III. Cd.

Table III. Cd.

Ofiary przemocy elektronicznej/ <i>Victims of cyberbullying</i>						
	Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	Zdarzyło się <i>It happened</i>		Nie zdarzyło się <i>Didn't happen</i>	Zdarzyło się <i>It happened</i>	
Struktura rodziny/<i>Family structure</i>						
Rodzina pełna <i>Two-parent family</i>	79,8	20,2	0,375	83,6	16,4	0,012
Rodzina niepełna <i>Single family</i>	78,7	21,3		76,7	23,3	
Status zawodowy ojca/<i>Father's employment status</i>						
Pracuje <i>Employed</i>	79,7	20,3	0,310	82,9	17,1	0,023
Nie pracuje <i>Unemployed</i>	76,5	23,5		71,2	28,8	
Zamożność rodziny w opinii dzieci/<i>Perceived family wealth</i>						
Biedna <i>Poor</i>	65,8	34,2	0,001	76,4	23,6	0,348
Przeciętna <i>Average</i>	81,8	18,2		83,0	17,0	
Bogata <i>Rich</i>	75,2	24,8		80,4	19,6	

ofiara przemocy w szkole co najmniej 2-3 razy w miesiącu. Ofiarami dręczenia w szkole były też istotnie częściej te dziewczęta, których mama nie posiadała pracy zawodowej, w porównaniu z dziewczętami, których mama pracowała zawodowo.

Doświadczenie przemocy elektronicznej było istotnie związane, w grupie dziewcząt z zamożnością rodziny, a wśród chłopców ze strukturą rodziny i statusem zawodowym ojca. Dziewczęta pochodzące z rodzin biednych, były ofiarami przemocy elektronicznej prawie dwukrotnie częściej niż ich rówieśniczki z rodzin przeciętnych. Dręczenia poprzez media elektroniczne doświadczyło istotnie więcej chłopców z rodzin niepełnych, niż z rodzin pełnych (23% vs. 16%) oraz istotnie większa grupa chłopców, których ojciec nie pracował zawodowo, w porównaniu z tymi, których ojciec miał pracę (29% vs. 17%).

Analiza wielowymiarowa dotycząca związku między czynnikami rodzinnymi a przemocą rówieśniczą wśród dziewcząt i chłopców

Do modeli regresji logistycznej oszacowanych osobno dla dziewcząt i chłopców włączono wiek i wszystkie czynniki środowiska rodzinnego, uwzględnione w analizach jednowymiarowych. W modelach kategorie referencyjne stanowiły: posiadanie pracy zawodowej przez ojca i matkę, rodzina bogata, rodzina pełna oraz wiek 15-17 lat. Odpowiednie wskaźniki ilorazu szans (OR – ang. *odds ratio*) oszacowane w modelu regresji

logistycznej interpretowano jako ryzyko wystąpienia poszczególnych form przemocy. W tabeli IV przedstawiono wyłącznie istotne bezpośrednie predyktory przemocy.

Chłopcy

Analizy wykazały, że w porównaniu z grupami referencyjnymi wychowywanie się w rodzinie biednej związane było z 2,5-krotnie większym ryzykiem doświadczenia dręczenia w szkole ze strony innych uczniów. Natomiast wychowywanie się w rodzinie niepełnej zwiększało ryzyko doświadczenia przez chłopców przemocy elektronicznej (tab. IV).

Stwierdzono, że w grupie chłopców czynnikiem dwukrotnie zwiększającym ryzyko dręczenia innych uczniów w szkole był brak pracy zawodowej ojca. Istotnie większe ryzyko dręczenia oraz uczestnictwa w bójkach było również wśród uczniów gimnazjum (13-14 lat).

Dziewczęta

Ryzyko doświadczenia przemocy w szkole przez dziewczęta zwiększało się gdy matka nie posiadała pracy zawodowej (1,5-krotnie). W grupie młodszej stwierdzono istotnie większe ryzyko doświadczenia dręczenia w szkole oraz istotnie mniejsze ryzyko bycia ofiarą cyberprzemocy. W przypadku przemocy elektronicznej przeciętny poziom zamożności rodziny dwukrotnie zmniejszał ryzyko doświadczenia tej formy przemocy, w porównaniu z grupą referencyjną (tab. IV).

Tabela IV. Modele regresji logistycznej do oceny ryzyka przemocy rówieśniczej u chłopców i dziewcząt.

Table IV. Logistic regression models to assess the risk of bullying among boys and girls.

Zmienne objaśniające <i>Explanatory variables</i>	Kategorie odpowiedzi <i>Answers category</i>	B	Błąd standardowy <i>Standard error</i>	Wald	p	OR	95% CI (OR)
CHŁOPCY/BOYS							
Ofiary przemocy/Victims of violence							
Zamożność rodziny w opinii dzieci <i>Perceived family wealth</i>	biedna/poor przeciętna/average bogata/rich*	0,924 0,198	0,355 0,165	6,789 1,434	0,009 0,231	2,520 1,218 1	1,257-5,052 0,882-1,684
Wiek (w latach) <i>Age (years)</i>	13-14 15-17*	0,416	0,154	7,273	0,007	1,516 1	1,121-2,052
Sprawcy przemocy/Perpetrators of violence							
Status zawodowy ojca <i>The father's employment status</i>	nie pracuje/not working pracuje/working*	0,677	0,288	5,514	0,019	1,968 1	1,118-3,463
Wiek (w latach) <i>Age (years)</i>	13-14 15-17*	0,340	0,141	5,769	0,016	1,404 1	1,064-1,853
Ofiary przemocy elektronicznej/Victims of cyberbullying							
Struktura rodziny <i>Family structure</i>	rodzina niepełna/single family rodzina pełna/ two-parent family*	0,576	0,219	6,900	0,009	1,780 1	1,158-2,736
Bójki/ Fights							
Wiek (w latach) <i>Age (years)</i>	13-14 15-17*	0,563	0,138	16,786	0,000	1,757 1	1,342-2,300
DZIEWCZĘTA/GIRLS							
Ofiary przemocy/Victims of violence							
Status zawodowy matki <i>The mother's employment status</i>	nie pracuje/not working pracuje/working*	0,462	0,175	6,979	0,008	1,587 1	1,127-2,236
Wiek (w latach) <i>Age (years)</i>	13-14 15-17*	0,307	0,148	4,288	0,038	1,360 1	1,017-1,819
Ofiary przemocy elektronicznej/Victims of cyberbullying							
Zamożność rodziny w opinii dzieci <i>Perceived family wealth</i>	biedna/poor przeciętna / average bogata/rich*	0,649 -0,502	0,333 0,168	3,813 8,902	0,051 0,003	1,914 0,606 1	0,998-3,674 0,436-0,842
Wiek (w latach) <i>Age (years)</i>	13-14 15-17*	-0,309	0,156	3,895	0,048	0,735 1	0,541-0,998

*kategoria odniesienia/reference category

DYSKUSJA

Badania prowadzone od ponad 30 lat na całym świecie pokazują, że doświadczanie przemocy rówieśniczej, zarówno w roli ofiary, jak i sprawcy, niesie ze sobą poważne i długotrwałe negatywne konsekwencje dla zdrowia psychofizycznego młodzieży (11). Analizowane

są różnego rodzaju czynniki determinujące to zjawisko, jednak globalizacja świata i szybki rozwój środków komunikacji masowej odsłania wciąż nowe zagrożenia (12). Przemoc rówieśnicza jest problemem występującym już nie tylko w środowisku szkolnym i pozaszkolnym, ale coraz powszechniej również w przestrzeni medialnej.

Analizy przedstawione w niniejszym artykule wykazały, że około ¼ młodzieży 13-17-letniej doświadcza bezpośredniej przemocy ze strony rówieśników, 20% – przemocy elektronicznej, natomiast blisko 1/3 nastolatków staje się sprawcami dręczenia i uczestniczy w bójkach. Jedną z zasadniczych zmiennych, różnicujących zachowania agresywne u młodzieży jest płeć (13, 14). Chłopcy znacznie częściej niż dziewczęta stają się ofiarami dręczenia w szkole oraz częściej są sprawcami przemocy. Część analiz wskazuje również, że chłopcy są bardziej podatni zarówno na bycie ofiarą, jak i sprawcą przemocy w formie fizycznej, natomiast dziewczęta bardziej angażują się w sytuacje przemocy słownej, takiej jak złośliwości i plotkowanie (15). Może to wynikać ze wzmacnianych kulturowo stereotypów i określonych ról społecznych, gdzie płeć męska częściej kojarzona jest z agresją fizyczną.

Wykazane różnice pomiędzy dziewczętami a chłopcami zaobserwowano również w częstości doświadczenia przemocy elektronicznej. Dziewczęta częściej doświadczają przemocy elektronicznej objawiającej się w formie obraźliwych komentarzy, przykrych e-maili, czy kompromitujących zdjęć. Powyższe wyniki znajdują potwierdzenie w badaniach kanadyjskich (16), lecz niektórzy autorzy przedstawiają odmiennie zależności (17) lub nie wykazują różnic pod względem płci (18). Badania wskazują jednak, że dziewczęta i chłopcy w odmienny sposób korzystają z Internetu i z tego też powodu w innym stopniu mogą być narażeni na agresję w przestrzeni elektronicznej.

Największy odsetek ofiar i sprawców przemocy fizycznej oraz uczestników bójek obserwuje się u uczniów młodszych (13-14 lat). Wraz z wiekiem tego typu zachowania ryzykowne maleją u obu płci, przechodząc w bardziej ukryte formy zachowań agresywnych. Używanie przemocy fizycznej w relacjach z rówieśnikami jest typowe dla małych dzieci, ponieważ nie mają one jeszcze wystarczająco dobrze rozwiniętych umiejętności werbalnego wyrażania emocji (19). W miarę dorastania młodzi ludzie uczą się samokontroli oraz rozbudowują zasób pojęć i słownictwa, przez co zmniejsza się częstotliwość okazywania agresji bezpośredniej. Przeniesiona zostaje ona do przestrzeni elektronicznej, której ofiarami stają się najczęściej uczniowie najstarsi (15-17 lat).

Wraz z wiekiem młodzież ma potrzebę coraz większego kontaktu z rówieśnikami. Internet jest narzędziem ułatwiającym nawiązywanie i podtrzymywanie takiego kontaktu. Młodzi ludzie zazwyczaj na początku stają się członkami małych grup, *peer networks*, a z czasem angażują się w coraz więcej interakcji w sieciach społecznościowych. Osoby często korzystające z serwisów internetowych skłaniających użytkownika do podania prywatnych danych (adres, numer telefonu, zdjęcia, filmy) oraz angażujące się w różnego rodzaju interakcje z osobami znanymi lub nieznanymi, mają zwiększone ryzyko zetknięcia się z agresją, nękaniami, czy nakłanianiem do aktów seksualnych (20).

Wśród uwarunkowań przemocy rówieśniczej bezpośredniej i elektronicznej jako jeden z czynników determinujących wymienia się środowisko społeczno-

ekonomiczne rodziny (21, 22). Nasze badania wskazały na związek przemocy międzyrówieśniczej ze strukturą rodziny. Stwierdzono wzrost częstości uczestnictwa w bójkach, dręczenia innych, a także doświadczania cyberprzemocy przez uczniów z rodzin niepełnych. Niektórzy autorzy twierdzą, że młodzież z rodziny niepełnej wykazuje więcej problemów wychowawczych niż z rodzin biologicznych z obojgiem rodziców (23, 24). W badanej przez nas grupie młodzieży, co czwarte dziecko pochodziło z rodziny niepełnej, w których w większości (85%) stałą opiekę nad dziećmi sprawowała matka (dane nie zaprezentowane w tabelach). Brak ojca w rodzinie niesie ze sobą wiele poważnych konsekwencji, przede wszystkim opiekuńczo-wychowawczych, a także materialnych. Jak wskazują badania, u dzieci wychowywanych bez aktywnego udziału ojca, obserwuje się zwiększone ryzyko m.in. społecznego nieprzystosowania, trudności z nawiązywaniem relacji interpersonalnych, problemów emocjonalnych, z budowaniem poczucia własnej wartości (25, 26). Natomiast silny męski wzorzec w rodzinie i prawidłowe relacje z ojcem, a także częste spędzanie z nim czasu zapewnia dziecku przede wszystkim poczucie bezpieczeństwa i stabilność emocjonalną. Głęboki kontakt ojca z synem wpływa też modelująco na odpowiednie postawy syna w okresie dorosłości (27, 28). Z pomocą ojca konsekwentnego, stanowczego i obecnego w procesie wychowania, dzieci wdrażane są do przestrzegania norm społecznych (29).

Niektórzy badacze i teoretycy twierdzą, że sama struktura rodziny nie może być traktowana jako predyktor zachowań agresywnych młodzieży, gdyż wpływa na to wiele czynników związanych z jej funkcjonowaniem (30-32). Samotny rodzic, który w pozytywny sposób angażuje się w wychowanie i wspiera swoje dziecko może również efektywnie chronić dziecko przed zaangażowaniem się w sytuacje ryzykowne, ucząc je umiejętności rozwiązywania problemów oraz pozytywnej interakcji z rówieśnikami. Badania powinny więc zostać pogłębione o czynniki związane z działaniami wychowawczymi rodziców.

W grupie chłopców częstość bycia sprawcą przemocy zwiększała się ponad dwukrotnie w sytuacji, gdy ojciec nie posiadał pracy zawodowej. *Magklara* w swoich badaniach również zauważył, że sprawcy przemocy częściej pochodzą z rodzin, gdzie ojciec nie posiada pracy (33). Bezrobocie rodziców, zwłaszcza ojca, negatywnie koreluje z wieloma aspektami zdrowia i samopoczucia młodzieży (34). Jak zauważyła *Sleskova*, bezrobocie ojca negatywnie wpływa na samoocenę i samopoczucie chłopców, co może prowadzić do prób wyładowania negatywnych emocji i wybuchów agresji wobec innych osób (35).

Nasze badania wykazały również, że zamożność rodziny jest istotnie związana z doświadczaniem dręczenia w szkole i przemocy elektronicznej przez uczniów. Ryzyko doświadczenia tych form przemocy zwiększa wychowywanie się w rodzinie biednej. Potwierdza to także wielu autorów, którzy stwierdzili w swoich badaniach, że młodzież z rodzin o niekorzystnym położeniu socjoekonomicznym jest bardziej narażona na stanie się ofiarą przemocy (36, 37).

WNIOSKI

1. Płeć i wiek badanych uczniów oraz analizowane czynniki społeczno-ekonomiczne rodziny (status zawodowy rodziców, struktura rodziny, subiektywna ocena możliwości rodziny) różnicują istotnie rodzaj i częstość występowania przemocy międzyrówieśniczej.
2. Chłopcy częściej niż dziewczęta stają się ofiarami i sprawcami przemocy w szkole, a dziewczęta częściej doświadczają cyberprzemocy.
3. Niski status ekonomiczny, zaburzona struktura rodziny, a także brak pracy zawodowej rodziców zwiększa ryzyko kontaktu z przemocą międzyrówieśniczą.
4. Wychowawcza rola ojca i jego zaangażowanie w utrzymanie rodziny ma istotne znaczenie dla zapobiegania przemocy rówieśniczej, zwłaszcza w grupie chłopców.

PIŚMIENICTWO

1. *Pospiszyl I.*: Przemoc w rodzinie. WSP, Warszawa 1994.
2. *Olweus D.*: Mobbing – fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać? Jacek Santorski&CO, Warszawa 1998.
3. *Mazur J., Kołolo H.*: Związek między przemocą rówieśniczą w szkole a samopoczuciem psychicznym uczniów gimnazjum. Dziecko Krzywdzone. Teoria Badania Praktyka. 2006, 14, 80-92.
4. *Livingstone S., Haddon L., Görzig A., Ólafsson i wsp.*: Zagrożenia i bezpieczeństwo w Internecie z perspektywy dzieci w Europie. Wstępne wyniki z badań EU Kids Online II nad używaniem Internetu przez dzieci w wieku 9-16 lat (streszczenie). 21 października 2010. http://www.swps.pl/images/stories/dokumenty/raport_eukidsonline_all%20countries.pdf
5. *Kirwill L.*: Polskie dzieci w Internecie. Zagrożenia – część 2. Częściowy raport z badań EU Kids Online II przeprowadzonych wśród dzieci w wieku 9-16 lat i ich rodziców. Warszawa: SWPS – EU Kids Online - PL, 2011.
6. *Pyżalski J.*: Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży. Kraków, Impuls 2012.
7. *Obuchowska I.*: Dynamika nerwic: psychologiczne aspekty zaburzeń nerwicowych u dzieci i młodzieży. Wyd. 3. PWN, Warszawa 1983.
8. *Mazur J., Małkowska-Szkućnik A.*: Wyniki badań HBSC 2010. Raport techniczny. Instytut Matki i Dziecka, Warszawa 2011.
9. *Currie S., Samdal O., Boyce W., Smith B.*: Health Behaviour in School-aged Children Study: a World Health Organization Cross-National Study. Research Protocol for the 2001/2002 Survey. University of Edinburgh, Scotland 2001.
10. *Mazur J., Woynarowska B., Kołolo H.*: Zdrowie subiektywne, styl życia i środowisko psychospołeczne młodzieży szkolnej w Polsce. Raport techniczny z badań HBSC 2006. Instytut Matki i Dziecka, Warszawa 2007.
11. *Min Jung K., Catalano R., Haggerty K., Abbott R.*: Bullying at elementary school and problem behaviour in young adulthood: A study of bullying, violence and substance use from age 11 to age 21. Criminal Behaviour & Mental Health. April 2011; 21(2):136-144. Available from: Academic Search Complete, Ipswich, MA. Accessed April 30, 2014.
12. *Holt M.K., Kantor G.K., Finkelhor D.*: Parent/child concordance about bullying involvement and family characteristics related to bullying and peer victimization. J. Sch. Violence. 2009, 8, 42-63.
13. *Steinfeldt J.A., Vaughan E.L., Lafollette J.R., Steinfeldt M.C.*: Bullying among adolescent football players: Role of masculinity and moral atmosphere. Psychol. Men Masc. 2012, 13, 340-353.
14. *Machado V.*: The various dimensions of the male: Swapping itineraries possible. Rev. Estud. Fem. 2005, 13, 196-199.
15. *Iossi Silva M.A., Pereira B., Mendonça D., Nunes B., Oliveira W.A.*: The Involvement of Girls and Boys with Bullying: An Analysis of Gender Differences. Int. J. Environ. Res. Public Health 2013, 10, 6820-6831.
16. *Wade A., Beran T.*: Cyberbullying: The New Era of Bullying Canadian Journal of School Psychology, March 2011, 26, 44-61.
17. *Qing Li*: Cyberbullying in Schools: A Research of Gender Differences School Psychology International May 2006, 27, 157-170.
18. *Cappadocia C.M., Craig W.M., Pepler D.*: Cyberbullying: Prevalence, Stability, and Risk Factors During Adolescence Canadian Journal of School Psychology. June 2013, 28, 171-192.
19. *Bongers I.L., Koot H.M., van der Ende J., Verhulst F.C.*: Developmental trajectories of externalizing behaviors in childhood and adolescence. Child Development. 2004, 75 (5), 1523-1537.
20. *Mesch G.S.*: Social Diversification: A Perspective for the Study of Social networks of Adolescents Offline and Online. In *Kutscher N, Otto H.U., eds.* Grenzenlose Cyberwelt? VS Verlag für Sozialwissenschaften, Heidelberg, Germany. 2007, 105-121.
21. *Pearson J.L., Ialongo N.S., Hunter A.G., Kellam S.G.*: Family structure and aggressive behavior in a population of urban elementary school children. J. Am. Acad. Child. Adolesc. Psychiatry. 1994, 33(4), 540-548.
22. *Vaden-Kiernan N., Ialongo N.S., Pearson J., Kellam S.*: Household family structure and children's aggressive behavior: a longitudinal study of urban elementary school children. J. Abnorm. Child. Psychol. 1995, 23(5), 553-568.
23. *Capaldi D.M.; Patterson G.R.*: Relation of parental transitions to boys' adjustment problems: I. A linear hypothesis: II. Mothers at risk for transitions and unskilled parenting. Developmental Psychology. 1991, 27(3), 489-504.
24. *Jablonska B., Lindberg L.*: Risk behaviours, victimisation and mental distress among adolescents in different family structures. Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology. 2007, 42(8), 656-663.
25. *Więclawska A.*: Dziecko w rodzinie samotnej matki (w): Błędowska M., Michalak J. Dziecko jako obiekt badań pedagogicznych. Konteksty teoretyczne i empiryczne. Łódź 2000, 120.
26. *Braun-Galkowska M.*: Być ojcem. (w): Kornas-Biela D. Oblicza ojcostwa. Lublin 2001, 201.
27. *Pospiszyl K.*: Ojciec a rozwój dziecka. Wiedza Powszechna, Warszawa 1980, 162.
28. *Domagała-Zysk E.*: Rola ojców w zapobieganiu niepowodzeniom szkolnym ich dzieci. (w): Kornas-Biela D. Oblicza ojcostwa. Lublin 2001, 374.

29. Zaborowski Z.: Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza, PWN, Warszawa 1980.
30. Michiels, D., Grietens, H., Onghena, P., Kuppens, S.: Parent-child interactions and relational aggression in peer relationships. *Developmental Review*. 2008, 28(4), 522-540.
31. Coldwell J.I., Pike A., Dunn J.: Household chaos – links with parenting and child behaviour. *J. Child. Psychol. Psychiatry*. 2006, 47(11), 1116-1122.
32. Masten, A. S., Shaffer, A.: How families matter in child development: Reflections from research on risk and resilience. In A. Clarke-Stewart & J. Dunn (Eds.), *Families count: Effects on child and adolescent development*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2006, (5-25).
33. Magklara K., Skapinakis P., Gkatsa T., Bellos S., Araya R., Stylianidis S., Mavreas V.: Bullying behaviour in schools, socioeconomic position and psychiatric morbidity: a cross-sectional study in late adolescents in Greece. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 2012, 6, 8.
34. Bacikova-Sleskova M., Madarasova Geckova A., van Dijk J.P., Groothoff J.W., Reijneveld S.A.: Parental support and adolescents' health in the context of parental employment status. *J. Adolesc.* 2011, 34 (1), 141-149.
35. Sleskova M., Tuinstra J., MadarasovaGeckova A., van Dijk J.P., Salonna F, Groothoff JW, Reijneveld S.A.: Influence of parental employment status on Dutch and Slovak adolescents' health. *BMC Public Health*. 2006, 12, 6, 250.
36. Pernille Due, Juan Merlo, Yossi Harel-Fisch, Mogens Trab Damsgaard, Bjørn E. Holstein, Jørn Hetland, Candace Currie, Saoirse Nic Gabhainn, Margarida Gaspar de Matos, John Lynch: Socioeconomic Inequality in Exposure to Bullying During Adolescence: A Comparative, Cross-Sectional, Multilevel Study in 35 Countries. *American Journal of Public Health*. 2009, Vol. 99, 5, 907-914.
37. Lenthe F.J., Ilse de Bourdeaudhuij I., Klepp K.I., Lien N., Moore L., Faggiano F, Kunst A.E., Mackenbach J.P.: Preventing socioeconomic inequalities in health behaviour in adolescents in Europe: Background, design and methods of project TEENAGE. *BMC Public Health*. 2009, Vol. 9.

Wkład Autorów/Authors' contributions

Według kolejności/According to the order of the Authorship

Konflikt interesu/Conflicts of interest

Autorzy pracy nie zgłaszają konfliktu interesów.
The Authors declare no conflict of interest.

Nadesłano/Received: 01.07.2014 r.

Zaakceptowano/Accepted: 23.07.2014 r.

Published online/Dostępne online

Adres do korespondencji:
Magdalena Stalmach
Zakład Zdrowia Dzieci i Młodzieży
Instytut Matki i Dziecka
ul. Kasprzaka 17a, 01-211 Warszawa
tel./fax.: (22) 32-77-405
e-mail: magdalena.stalmach@imid.med.pl